

О. М. Донік

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), donnik@ukr.net

**ВПРОВАДЖЕННЯ МЕРЕЖ ЦЕНТРАЛІЗОВАНОГО
ВОДОПОСТАЧАННЯ Й ВОДОВІДВЕДЕННЯ ЯК ВАЖЛИВИЙ
ЧИННИК МОДЕРНІЗАЦІЇ МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ
(ОСТАННЯ ТРЕТИНА XIX — ПОЧАТОК XX ст.)**

На прикладі спорудження централізованих водогонів і каналізації визначено темпи, рівень їх впровадження, а також прослідковано зусилля й взаємодію міської влади та підприємців у процесі модернізації інфраструктури міст України в останній третині XIX — на початку XX ст. З'ясовано, що з 1890-х рр. усе більше міських правлень долучалися до модернізації підпорядкованих їм галузей господарства і, насамперед, це стосувалося тих центрів, які демонстрували високі показники торговельно-промислової активності. Завдяки зусиллям самоврядних інституцій та підприємницькій ініціативі до 1917 р. у 33 містах було прокладено централізовані водогони, й у 7 з них — каналізацію. Зазначено, що процес активізації органів самоврядування в розвитку мереж таких об'єктів указував на майже повсюдно незаперечне розуміння міською владою та місцевими громадами їх важливості й безсумнівної користі. Акцентується, що доволі часто підприємницька активність у будівництві централізованих водогонів та каналізації не була позбавлена суперечностей і конфліктів із міською владою та державними установами. Визначено, що на зламі XIX–XX ст. ефективною альтернативою підприємницькій ініціативі в розбудові міської інфраструктури став муніципальний спосіб заснування відповідних об'єктів.

Ключові слова: міська дума, самоврядування, підприємці, соціальна модернізація, водогін, каналізація.

О. М. Donik

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine XIX –
early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), donnik@ukr.net

INTRODUCTION OF THE CENTRALIZED WATER SUPPLY AND DRAINAGE SYSTEM AS THE IMPORTANT FACTOR OF MODERNIZATION OF MUNICIPAL ECONOMY OF UKRAINE (LAST THIRD OF XIX — EARLY XX)

Abstract

In this article on example of centralized water supply and sewage system building specified the speed, the introduction level and also the effort and cooperation of city authorities and entrepreneurs during modernization process of Ukrainian towns infrastructure in the last third of 19 — early 20th centuries. Author ascertained that as from 1890s even more governing of Ukrainian towns joined the modernization of the economy sector that was under their authority. First of all, it concerned those centers that showed the higher rates of commercial and industrial activity. Owing to the efforts of self-government institutions and enterprise initiative till 1917, in the 33 cities was built the centralized water supplies and in 7 of them — the sewage system. Also, in the article marked that the activity of self-government bodies at development of those objects showed almost omnipresent understanding of importance and absolute benefit by town authority and local community. The main attention is paid to the fact that quite often enterprise activity in centralized water supply and sewage system building came into contradictions and conflicts with town authorities and state structures. Moreover, determined, that at the turn of the 19–20th centuries the alternative of enterprise activity of town infrastructure's development became the municipal way of this kind of objects foundation.

Keywords: *town council, self-government, entrepreneurs, social modernisation, water supply, sewage system.*

Різке прискорення економічних і урбанізаційних зрушень з останньої чверті XIX ст. в українських регіонах, що входили до складу Російської імперії, вимагало відповідної модернізації міського життя, що передбачало будівництво й експлуатацію об'єктів соціального та культурно-освітнього спрямування, шляхів сполучення, упровадження сучасних засобів транспорту, електрики, систем водопостачання й водовідведення та ін. В цей час шкала пріоритетів щодо розвитку міст перед загрозою масової урбанізації суспільного порядку передбачала новий стандарт “цивілізованого міста”. Прогрес його господарства залежав від загального економічного розвитку, пов'язаного насамперед з темпами торговельно-промислового зростання та вигодами транспортних комунікацій, ефективності міської влади й активності підприємницького прошарку, котрий полягав насамперед в інфраструктурному забезпеченні повсякденності життя: замощених вулицях, освітленні, водопостачанні тощо.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких розглядається досвід впровадження масштабних комунальних проектів, і, зокрема, водопостачання та каналізації у ході модернізаційних змін в українських губерніях наприкінці XIX — на початку XX ст., показав, що науковці приділяли йому увагу переважно в регіональному зрізі та у краєзнавчому аспекті, а також крізь призму історії повсякдення¹. Окремо слід відзначити працю німецького історика Р. Лінднера, в якій в рамках історії культури соціального спрямування фрагментарно проаналізовано впровадження водо- та електропостачання в Україні у вказаний період². З'явилися також студії, які висвітлюють загальну картину процесів, що відбувалися, знову ж переважно на регіональному рівні, в модернізації міського господарства України³. Натомість важливими для розкриття порушеної нами теми, окрім архівних і газетних джерел, стали видання статистичного та енциклопедичного плану, які побачили світ у різний час⁴.

¹ *Абрамович И. А.* Канализация города Харькова (1912–1980 гг.): опыт проектирования и строительства. — Х.: Основа, 1997. — 239 с.; *Водопостачання Києва, 1872–1997 рр.* / П. І. Петімко, М. Ф. Царік, В. В. Кобзар, О. І. Кириченко. — К., 1997. — 359 с.; *Гнаповский В. А., Гнаповский А. В.* Дорога к чистой воде. История Сумского водопровода. — Сумы, 2006. — 128 с.; *Єрмак О.* Історія обласного державного підприємства “Полтававодоканал”. — Полтава, 2000. — 310 с.; *Канализация Киева, 1894–1994 гг.* / П. І. Петімко, М. Ф. Царик, П. Л. Кисленко, В. В. Кобзарь. — К., 1994. — 95 с.; *Мокрицький Г.* Водопровід Житомира: 100 років історії: іст.-краєзн. ілюстр. нарис. — Житомир, 1999. — 96 с.; *Прищеп О. П.* Водопостачання та нові види зв'язку у міському господарстві Волині в другій половині XIX — на початку XX століття // *Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: Іст. науки.* — 2004. — Т. 13. — С. 319–328 та ін.

² *Лінднер Р.* Підприємці і місто в Україні: 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О. М. Доніка ; пер. з нім. В. І Шведа. — К.; Донецьк, 2008. — 496 с.

³ *Прищеп О. П.* Міста Волині у другій половині XIX — на початку XX ст. — Рівне, 2010. — 287 с.; *Її ж.* Нові тенденції в розвитку міського господарства Волині (друга половина XIX — початок XX ст.) // *Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини.* — Чернівці, 2006. — Вип. 323/324. — С. 168–173; *Чорний Д. М.* По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX — початок XX ст.). — Х., 2007. — 304 с.; *Константинова В. М.* Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). — Запоріжжя, 2010. — 596 с.; *Водотика Т. С.* Культура підприємництва в містах Наддніпрянської України (друга половина XIX — початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук. — К., 2014. — 200 с.; *Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А. Г. Болебруха.* — Дн., 2006. — 596 с.; *Остряко А., Аскерова Л.* Чернігів у XIX — на початку XX ст.: формування міського середовища // *Краєзнавство.* — 2012. — № 3. — С. 5–19; *Антонов А. Л., Маслійчук В. Л., Парамонов А. Ф.* История Харьковского городского самоуправления. 1654–1917. — Х., 2004. — 200 с. та ін.

⁴ *Данилов Ф. А.* Водопроводы русских городов: краткое описание, составлен. по данным, собран. в 1910 г. Постоянным бюро русских водопроводных съездов. — М., 1911. — 215 с.; *Фальковский Н. И.* История водоснабжения в России. — М.; Л., 1947. — 307 с.;

Міська реформа 1870 р. надала широкі повноваження в розвитку місцевого господарства, соціальної й освітньої сфер всестановим установам міського самоврядування⁵. Першою інстанцією, де ухвалювалися рішення про реалізацію загальноміських проектів, були думи — як розпорядчі органи міського самоврядування, та їхні управи, котрі мали виконавчі функції. У підпорядкуванні останніх, відповідно до переліку господарських справ, обумовлених міськими положеннями 1870 і 1892 рр., перебувало “утримання в належному стані й облаштування вулиць, площ, бруківки, [...] громадських садів, бульварів, водогонів [...], а також освітлення міських поселень”⁶.

За міськими органами самоврядування закріплювалося право операції: реалізовувати її чи-то шляхом віддачі з публічних торгів або вибраним особам на комісію, чи-то господарським розпорядженням міської управи⁷. Поставивши за мету розвиток господарства міста, влада намагалася залучити до цього процесу насамперед приватний капітал. Особливо у великих містах — Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі та інших — задавали тон представники підприємницького прошарку. У розвитку міських громад із цього часу справді проглядався доволі потужний місцевий вектор.

Важливо наголосити, що динаміка інфраструктурних зрушень як із боку підприємців, так і міста, залежала від посадових осіб. Для прикладу, на муніципальному рівні в Харкові одним з ініціаторів таких зрушень став професор фізики О. К. Погорілко (1848–1912 рр.), який був підприємливим господарником (обіймав посаду міського голови з 1900 р. по 1912 р.). За підтримки таких підприємців, як М. Ф. фон Дітмар, І. К. Грищенко та інших, за часів свого головування він дав поштовх багатьом проектам, зокрема було завершено спорудження системи міського водопостачання, а також проектування та введення в експлуатацію каналізації, відкрито критий Благівіщенський ринок, зведено нові будівлі філії Державного банку, ломбарду і страхової компанії⁸.

У містах підросійської України наприкінці XIX — на початку XX ст. створення значних муніципальних об’єктів відбувалося переважно шляхом передачі міськими громадами прав приватним особам чи акціонерним това-

Водоснабжение и водоотведение: энциклопедия / Сост. В. В. Кобзарь, А. В. Кобзарь. — К., 2002. — 488 с. та ін.

⁵ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ РИ). — Собр. 2-е. — СПб., 1874. — Т. XLV. — Отд. 1-е. — 1870. — № 48 498. — С. 823; Собр. 3-е. — СПб., 1893. — Т. XII. — 1892. — № 8708. — С. 433.

⁶ Щегловитов С. Г. Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительные узаконения. — СПб., 1912. — С. 9.

⁷ ПСЗ РИ. — Собр. 2-е. — СПб., 1874. — Т. XLV. — Отд. 1-е. — 1870. — № 48 498. — С. 838.

⁸ Детальніше див.: Головка А. Н., Ярмыш А. Н. “Сделал, что мог...”. Харьковский городской голова Александр Константинович Погорелко. — Х., 1998. — 138 с.

риствам на заснування та експлуатацію підприємств, які діяли на концесійних або орендних засадах. Проте доволі часто відсутність конкуренції на їх отримання, а подекуди й безконтрольність із боку міської влади призводили до незадовільних результатів під час спорудження чи обслуговування господарського об'єкта. А тому з кінця XIX ст. на противагу концесії чи підряду набув популярності привнесений із Заходу завдяки більшій ефективності муніципальний спосіб заснування об'єктів міської інфраструктури. Влада міст намагалася взяти у свої руки ті з господарських підприємств громадського характеру, безперерійне й дешеве функціонування котрих було життєво необхідним для населення.

У цілому на темпи ведення міського господарства негативно впливали нестача у місцевої влади фінансів та серйозні труднощі з кредитуванням муніципальних проектів. У перші пореформені десятиліття постійна нестача коштів у міському бюджеті фактично виключала з переліку справи, якими займалися виборні органи влади, ведення міського господарства. Навіть у великих містах видатки на зовнішній благоустрій фінансувалися лише частково. Натомість пізніше, із відчутним покращенням фінансового становища міст, можливістю безперешкодно отримати позику, дедалі чіткіше зростало розуміння серед міської еліти необхідності модернізувати за європейськими стандартами комунальне господарство. Особливо напередодні Першої світової війни міста у своїй господарській роботі широко залучали кредити.

Міська управа готувала ухвалення рішень через слухання, експертизи та залучення фахівців, однак її вплив, як і загалом думи — органу розпорядчої влади, мав певні обмеження. За чинним законодавством кожний важливий крок міського самоврядування потребував погодження або дозволу вищих адміністративних органів. Як свідчила практика, рішення міської думи про здійснення інвестиційних проектів, особливо у великому місті, потребували ухвалювання на рівні цивільного губернатора або генерал-губернатора, а в багатьох випадках — і вповноваженого відповідного міністерства із затвердженням МВС⁹. Дозволи були аж ніяк не формальною процедурою. Документи засвідчують численні випадки відхилення (з різних причин) місцевою і центральною владою клопотань, які передбачали реалізацію проектів з поліпшення міської інфраструктури.

Міська дума залишалася в орбіті державного контролю, особливо коли йшлося про ухвалення принципово важливих рішень. У відносинах між центром і периферією, між державою й містом повсюди простежувався високий рівень відомчого контролю, утім він регулювався визначеними правовими нормами, за межі котрих компетенція як міських органів самоврядування, так і представників державної влади на місцях не повинна була

⁹ Лінднер Р. Вказ. праця. — С. 319.

виходити. Натомість чітко проглядалася залежність від договірних угод та форм спілкування у відносинах між міською владою і підприємцями. У пореформений час повсюдно виразно виокремлювався факт зростаючого впливу права на ці відносини. Водночас традиційні ієрархічні зв'язки, що склалися в умовах самодержавного ладу, фактично не спрацьовували. Яскравим наочним прикладом такого становища був двадцятирічний конфлікт харківського міського управління з підприємцями — концесіонерами місцевого водогону, під час якого неодноразові спроби міста спонукати міністерство внутрішніх справ сказати вирішальне слово адміністративними методами закінчилися для міського управління невдало¹⁰. І хоча залежність підприємницької діяльності від державних інстанцій зберігалася, натомість розширилися юридичні можливості підприємця відстояти і забезпечити свої інтереси.

В останній чверті XIX — на початку XX ст. швидкі процеси розвитку міського господарства проглядалися в тих центрах України, які демонстрували найвищі показники торговельно-промислової активності та були значними транспортними вузлами. Натомість знайти гармонійний баланс інтересів у соціальній сфері в містах промислового буму з різким зростанням чисельності населення доволі часто виявлялося неможливим.

Серед різних факторів економічного та соціально-культурного розвитку будь-якого міста, особливо в контексті забезпечення санітарного стану, важливе місце займає облаштування централізованого водогону та каналізації — одних із найважливіших елементів міського господарства. Наявність водопроводу, його розгалуженість характеризують рівень благоустрою населених пунктів, їх пожежну та епідемічну безпеку, загалом культуру населення. Адже про цивілізованість суспільства серед іншого можна впевнено говорити й за станом розвитку водопостачання та водовідведення, які можуть забезпечити щоденні потреби людей у воді належного санітарно-гігієнічного рівня для пиття, приготування їжі, комунального попиту або потреб виробництва і пожежогасіння. Насамперед зростання чисельності населення, а також розширення території міст вимагало від органів виборної влади енергійного розв'язання питань, пов'язаних із водопостачанням. Були зацікавлені у цьому й заможні прошарки суспільства, які завдяки матеріальному та освітньому становищу приділяли першочергове значення охороні свого життя і здоров'я, захисту власності від пожеж, а підприємці, які здійснювали будівництво й експлуатацію таких систем, нерідко збували при цьому свою продукцію.

Теперішнє існування навіть достатньо невеликих міст за відсутності централізованого водопостачання та каналізації доволі важко уявити. Ці

¹⁰ Детальніше див.: *Багалеї Д. І., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905 год): в 2-х т. — Х., 1993. — Т. 2. — С. 393–396.

надбання досягнень цивілізації, яким активно приділялась увага людства ще з античних часів, в українських містах, коли бруд, антисанітарія, епідемії та, навіть, проста спрага були звичною справою, з'явилися не так ще й давно. Навіть на межі XIX–XX ст. більшість міст перебували в подібній ситуації, коли населення продовжувало використовувати для своїх потреб воду з колодязів-копанок, річок, менших водойм та інших джерел. Воду з них розвозили в бочках водовози. Це була одна з найпоширеніших професій із найдавніших часів.

Такий спосіб водопостачання у великому місті у другій половині XIX ст. не відповідав елементарним санітарним вимогам та потребам мешканців. Вода в поверхневих джерелах та колодязях (найвищі водоносні горизонти) була найбільш забрудненою. Річка, навіть за належної чистоти, завжди є потенційним джерелом різноманітних інфекційних захворювань. До того ж місцеві джерела водозабезпечення активно забруднювалися промисловими стоками.

Дотримання санітарно-профілактичних норм до питної води вимагало безпосереднього втручання міських властей та фахівців цієї справи, про що неодноразово наголошувалося на засіданнях дум, у доповідних записках санітарних лікарів, учених, у публікаціях преси. Для прикладу, 1862 р. О. Сементовський зауважував про стан водопостачання Кам'янця-Подільського: “За відсутності в Кам'янці іншого, не лише громадського, але і приватного колодязя, і за неможливості вживати для пиття воду р. Смотрич, наповненої всілякими нечистотами, що течуть із міста, і тому постійно брудну і смердючу, необхідна для питва й інших життєвих потреб вода доставляється або з т. зв. Гунської криниці, що знаходиться в 3 верстах від міста, визначаючи цю відстань не по прямому шляху, а по дорозі, зручній для проїзду, або ж із казенного села Жабинець, яке знаходиться за 5 верст від міста на поштовій Бессарабській дорозі [...]. Нині придбання води — цього найпершого для життя предмету, поглинає у нашого бідного канцелярського чиновника чи не все жалування”¹¹.

Повідомлення газети “Киевлянин” за 1864 р. про стан водопостачання на Печерську — одному з найкращих за благоустроєм районів Києва на той час, теж було невтішним: “У верхніх частинах міста для потреб населення відсутня достатня кількість колодязів, вони за середньої глибини 12–18 сажнів дають воду гидкого смаку. Вода постачається з Дніпра по 30–40 коп. за діжку”¹². Зрозуміло, що найбільше потерпали від нестачі якісної води незаможні мешканці, населення робітничих окраїн (у Києві на той час це

¹¹ Сементовский А. Каменец-Подольский // Архив исторических и практических сведений, относящихся до России, издаваемый Николаем Калачовым. — Кн. 4. — СПб., 1862. — С. 8–9.

¹² Киевлянин. — 1864. — 15 октября. — С. 3.

були Шулявка, Солом'янка, Лук'янівка та ін.), які не могли сплачувати чималі гроші за чистішу привозну воду.

Докорінно покращити ситуацію із забезпеченням міських жителів питною водою можна було лише шляхом облаштування артезіанських свердловин (ще більшого поширення набули т.зв. “абіссинські колодязі” з невеликим діаметром труби завглибшки 10–15 м). Вони почали з'являтися в першу чергу в тих містах, які мали найвищі показники економічного розвитку або високі темпи зростання міського населення. Так, наприкінці XIX ст. найглибша артезіанська свердловина (650 м) була у Харкові (почала давати воду в 1889 р.; добова подача — 552 тисяч літрів)¹³. Утім найбільш ефективно розв'язувалися проблеми міського водопостачання шляхом будівництва централізованих водогонів.

Більшість водопроводів у містах Західної Європи та Північної Америки з'явилася в XIX — на початку XX ст. На 1896 р. по всій Російській імперії налічувалося лише близько 70 міських централізованих водогонів, що забезпечували водою понад 6 млн осіб. Водночас у США було 3180 водопроводів, із них комунальних — 52,9%, а приватних — 46,6% (решта 0,5% належали державі)¹⁴. Серед вирішальних чинників, що сприяли запровадженню централізованого водопостачання в містах, був загальний інтенсивний розвиток техніки й відповідних технологій у XIX ст.

У цей час у світі було зроблено найважливіші винаходи та відкриття, безпосередньо пов'язані з водопостачанням, закладено теоретичні основи в галузі гідравлічних наук, гідротехніки, гідрогеології, будівельної техніки й технології. Розвитку знань у галузі водопостачання сприяв і досвід експлуатації локальних водогонів у містах. Величезний внесок у розвиток науки цієї галузі зробили вчені та інженери, що розробляли технології очищення води, теорію гідравлічних розрахунків трубопроводів, механічне обладнання, у першу чергу насоси. Тут слід згадати російських інженерів барона А. І. Дельвіга, М. П. Зиміна, братів А. Є. і Г. Є. Струве, А. І. Штукенберга, професорів В. Ф. Іванова, В. Є. Тиманова, М. Є. Жуковського, “батька гідродинаміки” М. П. Петрова та інших, котрі своїми працями сприяли створенню в Російській імперії наукової школи з водопостачання й водовідведення. Зокрема 1884 р. у Санкт-Петербурзькому інституті шляхів сполучення було відкрито першу кафедру гідравліки, яку очолив проф. Ф. Є. Максименко, а 1897 р. — затверджено програму курсу “Водопостачання та водостоки”, складену В. Є. Тимановим¹⁵.

¹³ *Мейер Л.* Отчет о деятельности первого русского водопроводного съезда в Москве (1893 г.). — К., б. г. — С. 8.

¹⁴ *Иванов В. Ф.* О водоснабжении американских городов // Водоснабжение и санитарная техника. — 1936. — № 5. — С. 45.

¹⁵ Водопостачання Києва, 1872–1997 рр. — С. 20.

Значний внесок у розвиток водопровідної науки зробили вчені, які працювали в Україні. Так, проф. В. І. Іванов написав капітальну “Енциклопедію з санітарної техніки” та ще з два десятки праць із цієї тематики. Проф. П. А. Тутковський долучився до розвитку гідрогеології Київщини. Проф. М. О. Бунге створив класичну працю з хімії води, а проф. К. М. Феофілактів активно працював в галузі геології. До того ж 1882 р. в Києві почав видаватися науково-технічний журнал “Инженер”, в якому, серед інших проблем, висвітлювалися питання водопостачання й водовідведення¹⁶.

Бурхливий розвиток галузі викликав потребу в координації дій, обміні досвідом та висвітленні наукових і технічних досягнень, котрі здійснювались на водопровідних загальноросійських з’їздах. Усього з 1893 р. і до 1917 р. було проведено 11 таких заходів, з них IV і V відбулися, відповідно, в Одесі (квітень 1899 р.) та Києві (березень 1901 р.). На ці форуми збиралися фахівці-практики, науковці, підприємці, представники влади, які доповідали про нові розробки, обмінювалися досвідом, виробляли спільні пропозиції для вирішення проблем водопостачання. Напередодні III російського водопровідного з’їзду у Санкт-Петербурзі (березень 1897 р.) за ініціативи інженера В. І. Зуєва було зроблено перший опис головних водопроводів у країні (дані анкетування після його доповіді на цьому форумі видали окремо). На V з’їзді всі учасники дійшли згоди про створення єдиного в межах Російської імперії нормативного метричного сортаменту чавунних водопровідних труб діаметром 40–120 мм та з’єднувальних частин до них¹⁷. Адже до цього часу різні виробники такої продукції виготовляли її за власними кресленнями. У результаті деталі часто не стикувалися, що суттєво гальмувало розвиток галузі.

У таблиці подано динаміку побудови в деяких українських містах Російської імперії централізованих водогонів¹⁸:

№ з/п	Місто	Рік
1	2	3
1	Катеринослав	1869
2	Київ	1872
3	Одеса	1873
4	Ялта	1874
5	Бахмут	1875

¹⁶ Там само.

¹⁷ Водоснабжение и водоотведение: энциклопедия. — С. 320, 323.

¹⁸ До табл. 1 ввійшли міські водогони, дати спорудження яких автором вдалося віднайти в друкованих та архівних джерелах, насамперед у вид.: Города России в 1910 году / Центральный статистический комитет МВД. — СПб., 1914. — С. 382, 384, 386, 544–552; Водоснабжение и водоотведение: энциклопедия / Сост. В. В. Кобзарь, А. В. Кобзарь. — К., 2002. — 488 с.

1	2	3
6	Севастополь	1880
7	Харків	1881
8	Чернігів	1883
9	Херсон	1886
10	Феодосія	1887
11	Керч-Єнікале	1887
12	Єлисаветград	1893
13	Суми	1894
14	Олександрівськ	1894
15	Бердичів	1896
16	Житомир	1898
17	Сімферополь	1899
18	Полтава	1900
19	Новгород-Сіверський	1901
20	Умань	1902
21	Миколаїв	1906
22	Чорнобиль	до 1910
23	Карасубазар	до 1910
24	Бахчисарай	до 1910
25	Ізмаїл	до 1910
26	Маріуполь	1910
27	Кременчук	1910
28	Проскурів	1910
29	Ромни	1911
30	Вінниця	1912
31	Черкаси	1914
32	Ізюм	1914
33	Прилуки	1915

Поряд із вищезазначеними 33 містами, в яких функціонували водогони, також слід згадати такі робітничі селища, як Юзівка, Часів Яр, Кам'янське, де на території головного підприємства діяли водогони.

Із плином кожного пореформеного десятиліття місцеве заможне населення дедалі частіше зверталось до міських органів управління про спорудження водогону, а також і каналізації, що відповідало б санітарним та матеріально-побутовим інтересам усього населення міста. Утім, як це не дивно, прокладання таких мереж подеколи наштовхувалося на глухий

спротив частини містян, які не поспішали до них приєднуватися. Причиною цьому були нерозуміння переваг водогону, боязнь приходу новітніх технічних досягнень, сприйняття нововведень як способу збагачення міської верхівки, скнарість окремих домовласників, до яких нерідко належали представники освічених прошарків населення — чиновники та службовці¹⁹.

Загалом будівництво централізованих каналізаційних мереж в містах у цілому на 20–30 років відставало від спорудження водогінних. Таке становище пояснювалося й тим, що будівництво та експлуатація каналізації великих прибутків підприємцям не гарантували. Так, київський інженер А. А. Абрагамсон, доповідаючи про історію спорудження міської каналізації, зазначав, що “комерційні люди мабуть чудово розуміли, що експлуатація міської каналізації не може бути предметом вигідного комерційного підприємства”²⁰.

Нагальність будівництва каналізаційних систем була тісно пов’язана з різким зростанням водовикористання, здорожчанням вивозу нечистот, катастрофічним забрудненням центральних частин міст і, особливо, постійними спалахами епідемій. На початку ХХ ст. в українських губерніях було лише 7 міст, які одночасно мали централізовані водогін та каналізацію: Феодосія (близько 1840 р.), Одеса (1874 р.), Ялта (1886 р.), Київ (1894 р.), Севастополь (1910 р.), Харків (1914 р.) та Катеринослав (1916 р.) (в усій Російській імперії на цей час у містах функціонувало 234 водогінні та лише 19 каналізаційних систем). Натомість у Німеччині ще в 1880 р. каналізацію мали близько 50 великих міст²¹.

Слід звернути увагу й на такий факт. На II російському водопровідному з’їзді, який відбувся у Варшаві 1895 р., інженер С. Штольцман, доповідаючи про облаштування каналізації в Києві, наголошував: “Каналізація до сих пір вважається якоюсь недосяжною розкішшю, яку могли дозволити собі тільки чотири міста в усій імперії (Варшава, Одеса, Київ і Ялта). Москва лише в минулому році розпочала спорудження каналізації, а Петербург лише зараз думає про неї”²². Отже сталося так, що до кінця ХІХ ст. насамперед українські міста були піонерами в межах Російської імперії в будівництві раціональних систем водовідведення, випередивши їх спорудження навіть у Москві та Санкт-Петербурзі.

¹⁹ Чорний Д. М. Вказ. праця. — С. 186–187.

²⁰ Абрагамсон А. А. Краткий очерк развития канализации г. Киева // Труды русских водопроводных съездов. Съезд пятый. 18–25 марта 1901 года в Киеве. — М., 1902. — С. 33.

²¹ Водоснабжение и водоотведение: энциклопедия. — С. 314, 328, 331.

²² Штольцман С. А. О канализации Киева // Труды русских водопроводных съездов. Съезд второй. 19–25 марта 1895 года в Варшаве. — М., 1897. — С. 44.

Зі спорудженням як водогонів, так і каналізації чітко окреслювалася тенденція до значного часового відриву між початком обговорення й реалізацією таких проєктів. А тому дистанція в 15–20 років була радше правилом, аніж винятком. І хоча зацікавленість підприємців у втіленні проєктів була великою, усе впиралося в доволі обмежену платоспроможність міст. Мали місце й такі факти, як у випадку з Глуховом, коли відомий цукрозаводчик і благодійник, уродженець цього краю М. А. Терещенко наприкінці свого життя запропонував землякам гроші на облаштування міського водопроводу, але його ініціатива не знайшла підтримки місцевої влади, яка вирішила, що це, мовляв, зайва розкіш²³. Тільки 1910 р. було розроблено проєкт водопостачання міста, утім із невідомих причин його так і не було реалізовано. Натомість перша спроба організованого водопостачання у Сумах пов'язувалася з іншим відомим підприємцем-меценатом — П. І. Харитоненком, який у 1892 р. виділив кошти землякам на облаштування першої артезіанської свердловини. І хоча через невдалий вибір місця її буріння процес виявився складним, а якість води — незадовільною, усе це дало поштовх міській владі активізувати зусилля з розбудови сумського водогону²⁴.

Більшість раних за спорудженням водопроводів належали окремим підприємцям або акціонерним товариствам, які були, звичайно, зацікавлені в отриманні прибутку, і нерідко незалежно від якості води. Так, приватним підприємцям належали водогони в Одесі, Києві, Харкові, Херсоні²⁵, Олександрівську, Бердичеві, Бахмуті та ін. Окремі з них, починаючи з кінця XIX ст., було викуплено містами, що на водопостачанні, безумовно, відбивалося позитивно, утім багато водогінних систем залишались у приватних руках ще й напередодні Першої світової війни.

Питання про централізоване водопостачання Одеси порушувалося з часу офіційного заснування міста наприкінці XVIII ст. До 1873 р., коли став до ладу повноцінний водогін, розглядалося більше десятка проєктів його будівництва. Зокрема перший локальний водопровід було побудовано Пішоном і Віттенбергом у 1849 р.: вода постачалася з джерела Великий Фонтан за 13 км від міста, де спорудили вежу висотою 46 м, в яку насосом закачувалася вода, що чавунним підземним водогоном спрямовувалася до Одеси. У районі сучасного ринку “Привоз” було облаштовано резервуар, котрий уперше заповнили водою в 1853 р. Звідти вона розводилась до 8 водорозбірних будок, де відпускалася населенню за певну плату. Спочатку цей водогін

²³ Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності. — К., 2004. — С. 55.

²⁴ Гнаповский В. А., Гнаповский А. В. Указ. соч. — С. 8.

²⁵ Водогін належав “залізного королю” Д. О. Пастухову (на 1910 р. його мережею користувалося 80% жителів Херсону).

постачав понад 1 млн літрів води на добу, але у другій половині 1860-х рр. давав у середньому лише 600 тис. літрів²⁶.

А тому в Одесі постійно йшли дискусії про спорудження повноцінного водопроводу, утім усе впиралося у фінансові можливості міста. 1866 р. англійське товариство “Сімсон і К^о” запропонувало побудувати водогінну мережу, але за гарантії чистого прибутку. За два роки вже американець Енгельман висунув відповідний проект, утім місцева громада розцінила його умови як кабальні — влаштування акціонерної компанії без ризику і відповідальності з боку її засновника. Нарешті право спорудження водогону було надано англійським підприємцям — 1872 р. в Лондоні постало Одеське водопровідне товариство²⁷.

Згідно з контрактом, передбачалося будівництво нового великого водогону, який мав постачати з р. Дністер (за 48 км від Одеси) воду в кількості не менше 24 млн літрів на добу. У липні 1872 р. розпочалися роботи, а вже у вересні мережа запрацювала, проте з багатьма проблемами. Фінансові можливості товариства виявилися обмеженими, що не дозволяло поліпшувати якість води і вдосконалювати систему. Майже відразу розпочалася боротьба за водогін між одеситами й товариством, яка тривала понад два десятиріччя. Зрештою вона закінчилась тим, що одеський водопровід, котрий оцінювався в 10,5 млн руб., у 1897 р. було передано у власність місту за 3,2 млн руб. На межі століть водогінна мережа розширювалася і на 1910 р. її довжина сягла 368 км (загальна вартість становила 11 млн 300 тис. руб.), яка обслуговувала все півмільйонне населення Одеси²⁸.

Одним із важливих чинників появи водогону в Катеринославі стали пожежі 1860-х рр., що завдали великої шкоди місту з переважно дерев'яними спорудами. За клопотанням губернатора й міської думи міністерство внутрішніх справ надало місту грошову допомогу в розмірі 80 тис. руб. зі страхового збору на “покращення пожежної частини” і прокладку водогону. Катеринославі визнали за корисне спочатку спорудити водопровід. У 1866 р. міська дума створила спеціальний комітет, який упродовж двох років, насамперед завдяки оголошенням у газетах, запрошував бажаючих узяти на себе будівництво водогону, що вимагало складних робіт в умовах обмеженого фінансування. Зрештою комітет розпочав переговори з іноземним підданим, інженером за фахом, одеським купцем 2-ї гільдії Ф. Ротманом, котрий займався облаштуванням водогону на Одеській залізниці. 20 грудня 1868 р. договір по будівництву водопроводу (вартістю

²⁶ Данилов Ф. А. Указ. соч. — С. 27.

²⁷ Фальковский Н. И. Указ. соч. — С. 221.

²⁸ Данилов Ф. А. Указ. соч. — С. 27–28.

79,5 тис. руб.) з останнім було підписано й направлено на узгодження до міністерства внутрішніх справ (затверджений 30 червня 1869 р.)²⁹.

Споруджувався він на Соборній горі, де розташовувалося чимало громадських закладів і установ та понад 200 приватних будинків, які користувалися водою лише з 4 колодязів. Особливо відчувалася нестача води під час ярмарків, котрі відбувалися на площі. Передбачалося, що завдяки появі водопроводу буде більш активно заселятися пустир на горі, що принесе додатковий прибуток місту. Про значення водогону для міста говорив і той факт, що його будівництвом активно опікувалося найвище начальство — новоросійський генерал-губернатор П. Є. Коцебу і катеринославський губернатор В. Д. Дунін-Борковський. Зокрема останній 25 листопада 1869 р. в надісланій до Санкт-Петербурга телеграмі повідомляв: “Сьогодні після молебню з водосвяченням відкрито водогін з повним успіхом”³⁰.

Утім навіть через 20 років після побудови водопроводу мешканці Катеринослава навесні й восени споживали такої ж якості воду, як і до його спорудження в 1869 р., коли її брали у Дніпрі — “брудну, каламутну та поганої якості”. Причиною такої ситуації стало розташування насосної станції нижче від міста за течією Дніпра. До того ж потужність водопроводу була розрахована всього на 20 тис. відер на добу (до 1894 р. його протяжність складала лише 9,5 км). 1884 р. місто здало водопровідне господарство в оренду інженерові Є. Ф. Герцу. Після розширення системи постачання води на добу зросло до 140 тис. відер, а труби було прокладено на 18 км у напрямку Катерининського проспекту. Утім якість води не поліпшувалася, а навпаки — погіршувалася, причиною чого був слабкий тиск, відповідно весь бруд осідав у трубах³¹. Отже невдале розташування насосної станції, малий діаметр магістральних труб, примітивні фільтри негативно позначалися на водопостачанні Катеринослава.

У 1895 р. міська дума, розуміючи необхідність радикальних змін у водній справі, доручила управі розробку проекту нового водогону, який задовольнив би зростаючі потреби Катеринослава у воді. Але справа не рухалася через відсутність коштів. І тільки на початку 1902 р. Катеринославське відділення Російського технічного товариства розробило технічне завдання для проекту водопроводу. Головним пунктом стало місце розташування водопідіймальних споруд — на березі Дніпра за селищем Нові

²⁹ Історія міста Дніпропетровська. — С. 149; Днепропетровску 200 лет. 1776–1976. Сб. документов и материалов / Сост.: Б. Я. Бриккер, П. С. Гончарук, Л. П. Капкало и др. — К.: Наукова думка, 1976. — С. 97.

³⁰ Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 1287, оп. 37, д. 2157, л. 59.

³¹ Історія міста Дніпропетровська. — С. 150; Днепропетровску 200 лет. 1776–1976. — С. 97.

Кайдаки, тобто вище заводів і самого міста. Кошторис нового водогону становив 2 млн 650 тис. руб.³².

Узагалі укладення ділової угоди між містом та конкретним підприємством за виробленими правилами відбувалося після внесення його власником відповідної пропозиції до міської управи, оголошення її в офіційному губернському віснику та проведення публічного конкурсу. Перевагу на конкурсі серед 12 претендентів на спорудження нового водогону було віддано акціонерному товариству Брянського заводу (договір підписано 20 квітня 1906 р.), якому міське управління виділило необхідну ділянку на березі Дніпра. Будівництво велося із застосуванням новітніх на той час технологій з очищення води. 1 жовтня 1908 р. водогін урочисто відкрили, а у січні наступного року він почав функціонувати. Потужність становила 1,5 млн відер на добу, а загальна довжина мережі — 102 км (число будинкових підключень було 1800, що склало 30% усіх домоволодінь)³³.

У 1912 р. водопровідні труби було прокладено по Катерининському проспекту — для поливання бульварів. Невдовзі на водозабірній станції з'явилися нові англійські фільтри, що значно поліпшило якість води. Новий водопровід у Катеринославі було визнано зразковим підприємством, подивитися на його роботу виявляли бажання фахівці з багатьох міст Російської імперії³⁴.

У Києві перші проекти централізованого водопостачання активно розглядалися вже у середині XIX ст. Зокрема один із них передбачав подавати воду з Дніпра (3125 м³ на добу) в підвищений резервуар, установлений у Київській фортеці. Звідти вона повинна була стікати у водорозбірні фонтани³⁵. Зрештою за влаштування водогону в Києві взявся вже відомий на той час інженер-підприємець А. Є. Струве (незадовго перед тим він збудував залізничний міст через Дніпро), який 9 липня 1870 р. отримав від міського управління концесію на забезпечення міста питною водою з р. Дніпро впродовж 50 років (право викупу всього підприємства надавалося міській владі вже через 25 років). Згодом, у січні 1872 р., було створене акціонерне Київське товариство водопостачання, де А. Є. Струве обрали його головою як власника найбільшого пакету акцій. Серед іншого підприємець зобов'язався встановити два водорозбірних “стовпа” для безкоштовного надання 5000 відер води щоденно найбіднішим киянам. Натомість категорично заборонялося приватним користувачам (абонентам), до садіб котрих буде підведено

³² Обзор Екатеринославской губернии за 1914 г. — Екатеринослав, 1915. — С. 40.

³³ Данилов Ф. А. Указ. соч. — С. 64.

³⁴ Історія міста Дніпропетровська. — С. 246–247.

³⁵ Фальковский Н. И. Указ. соч. — С. 223.

воду, і за 100 відер якої вони платитимуть 22,5 коп., здійснювати її пере-продаж³⁶.

Першу чергу київського водопроводу пустили в дію 1 березня 1872 р. Преса повідомляла, що “відкрилося постачання води з міського водогону по вулицях Олександрівській, Хрещатику, Васильківській і Бібіковському бульвару. Для користування водогоном на вулицях встановлено 5 перших водорозбірних кранів”³⁷. Остаточні роботи зі спорудження централізованого водопроводу протяжністю 24 км, із чавунними трубами й підведенням води до будинків, із водозабором з оголовком у Дніпрі (біля пам’ятника магдабурзькому праву), паровою насосною станцією з насосами низького та високого тиску й пісочними англійськими фільтрами було завершено у вересні того ж року. На Володимирській гірці й у Царському саду зависочили дві водонапірних вежі. За 10 років київська мережа водопостачання збільшилася майже вдвічі — до 45 км. Утім кияни впродовж багатьох років споживали воду недостатньої якості. Мережа справно пропускала її через фільтри, але фільтрування відбувалося неналежним чином з огляду на надмірне навантаження на їх поверхні³⁸.

Води з кожним роком споживалося дедалі більше, особливо коли міська влада вирішила використовувати її для поливу центральних вулиць. Так, 10 липня 1875 р. київська дума ухвалила постанову “Про полив вулиці Хрещатицької”, в якій визначалося, що “всі домовласники Хрещатики зобов’язані мати у своїх будинках поливальні крани [...] Домовласники повинні поливати прилеглу до їхньої садиби половину вулиці через своїх двірників не менше 3-х разів у день: уранці, опівдні й надвечір”³⁹. У наступні роки з’явилися “поливочні” постанови майже по всіх київських вулицях.

У 1880-х рр. почалася багаторічна тяганина між міським самоврядуванням і Товариством водопостачання зі взаємними й небезпідставними наріканнями. Місто звинувачувало акціонерне товариство в недотриманні умов концесії, що стосувалося кількості та якості води. А те, своєю чергою, виставляло контрпретензії: невиконання абонентами правил користування міським водогоном (їх затверджувала міська дума, на органи самоврядування покладался і контроль за їх дотриманням), самовільні підключення до водопровідних мереж та їх пошкодження. Дума натомість повільно вирішувала нагальні питання й запити водопровідного товариства. А. Є. Струве вже був не у змозі фінансувати великі за обсягом роботи з нарощування потужності

³⁶ Ковалинский В. Киевские хроники. Кн. II: Юбилей 2012. — К., 2012. — С. 149–150.

³⁷ Киевлянин. — 1872. — 2 марта. — С. 2.

³⁸ Описание Киевского водопровода / Сост. техническим отделом Городского общественного управления. — К., 1910. — С. 14–15.

³⁹ Ковалинский В. Указ. соч. — С. 150–151.

водогону. У 1885 р. він створив нове товариство, якому передав своє право концесіонера на міське водопостачання. Розширене акціонування Київського товариства водопостачання дозволило залучити додаткові капітали для реконструкції водогінних споруд. Зростання мережі тривало: прокладалися нові магістралі на Подолі, Печерську та в інших частинах міста, було побудовано новий фільтр біля Володимирської гірки. У 1890 р. загальна довжина мереж становила понад 60,5 км, а подача води місту — майже 5000 м³ на добу, хоча міські потреби були значно більшими (кількість приєднаних абонентів становила понад 1,5 тис.)⁴⁰.

На рубежі століть акціонерне товариство почало розширювати мережу артезіанського водопостачання, що не потребувало нових фільтрів для очищення. Зокрема восени 1895 р. було пробурено перші дві свердловини, а наступного року — ще сім, які давали набагато якіснішу, ніж дніпровська, воду⁴¹. Заохочене першими результатами буріння товариство дедалі з більшою наполегливістю продовжувало ці роботи.

Водночас санітарно-епідеміологічна ситуація в Києві залишалася незадовільною — населення часто потерпало від різних пошестей (в останній третині ХІХ ст. в місті поширювалися епідемії холери, дизентерії і тифу, тому воно за рівнем загальної смертності займало одне з перших місць у Росії серед великих міських центрів, не говорячи вже про Західну Європу), а тому на порядку денному міського правління неодноразово поставало питання будівництва каналізації. Під тиском громадськості і санітарних служб Київська міська дума вже у вересні 1879 р. призначила комісію на чолі з проф. Є. І. Афанасьєвим для обговорення питання про спорудження каналізації. Аби реалізувати такий новий і складний проект, необхідні були значні фінанси, яких місто не мало. Одним із перших, хто запропонував свої послуги у цій справі, був той самий А. Є. Струве, однак від його пропозиції місто відмовилося. Тільки в 1889 р. розробку проекту каналізації міське правління доручило московському купцеві К. Я. Балкіну за програмою і технічними умовами, детально визначеними міською каналізаційною комісією⁴².

Розроблений інженером Р. П. Сабліним, котрий співпрацював із К. Я. Балкіним, проект було зрештою затверджено київським міським правлінням наприкінці 1890 р., на основі якого останній підписав з містом контракт на побудову каналізації й подальшу її експлуатацію впродовж 36 років. Потім уся каналізаційна система переходила безкоштовно в повне підпорядкування міста. Утім через брак коштів реалізувати проект підприємству К. Я. Балкіна

⁴⁰ Водопостачання Києва, 1872–1997 рр. — С. 34–35, 37.

⁴¹ Эссен Ф. Ф. Исторический очерк развития водоснабжения в Киеве // Труды русских водопроводных съездов. Съезд пятый. 18–25 марта 1901 года в Киеве. — С. 28.

⁴² Канализация Киева, 1894–1994 гг. — С. 13–14.

не вдалося. Зате рішучі дії заможних киян, найбільш зацікавлених у цій справі, швидко поклали край тяганині з реалізацією наміру із будівництва потужної каналізаційної системи. Для забезпечення виконання договору за узгодженням із Київською міською управою наступного року було засновано Київське акціонерне товариство каналізації на чолі з проф. Є. І. Афанасьєвим, котрому К. Я. Балкін передав свої концесійні права за контрактом⁴³.

Капітал товариства у розмірі 1 млн 600 тис. руб. створювався завдяки приватним вкладенням. Акції на спорудження каналізації придбали в основному київські домовласники, а решту витрат узяли на себе найзаможніші кияни. Так, М. А. Терещенко виділив 161 тис. руб., Ф. А. Терещенко — 50 тис. руб., Лазар і Лев Бродські — разом 261 тис. руб. Акціонерне товариство натомість передало К. Я. Балкіну підряд на будівництво й подальшу експлуатацію каналізації впродовж 10 років⁴⁴.

Створений київською громадськістю капітал дав змогу за досить короткий час здійснити цю справу першочергової важливості. Уже 21 грудня 1894 р. система київської каналізації з усіма передовими елементами підземного каналізування, протяжність вуличних і дворових магістралей якої становила 75,3 км, стала до ладу (тоді каналізацію було прокладено до перших понад 10 закладів і установ та 120 приватних садиб у центрі Києва)⁴⁵. Міська дума видала обов'язкові правила каналізування київських приватних садиб, які у друкованому вигляді вивісили на площах і головних вулицях міста та в поліцейських відділках⁴⁶. Згідно з договором, укладеним із міською управою, Київське товариство каналізації мало отримувати щорічно з міського бюджету майже 155 тис. руб. і гарантувати роботу системи в повному обсязі⁴⁷. З цього часу Київ мав повну роздільну каналізацію, яка була однією з перших у Російській імперії.

Київська каналізаційна система, крім економічної вигоди, мала й ту перевагу, що стоки рухалися з великою швидкістю, у зв'язку з чим труби належним чином промивалися, а тому каналізаційна система вважалася самоочисною (була розрахована на 160 тис. осіб для видалення нечистот на поля зрошення)⁴⁸. Її будівництво сучасники оцінювали як неабиякий на той час випадок самодіяльності міської громади, спрямованої на покращення

⁴³ *Абрагамсон А. А.* Указ. соч. — С. 33–34.

⁴⁴ *Канализация Киева, 1894–1994 гг.* — С. 4; *Абрагамсон А. А.* Указ. соч. — С. 34.

⁴⁵ Державний архів м. Києва (Держархів м. Києва), ф. 163, оп. 7, спр. 1362, арк. 24–30, 59–66.

⁴⁶ Там само, арк. 57.

⁴⁷ *Сахновский В. Н.* Врачебно-санитарные учреждения г. Киева. Справочная книжка для членов VI съезда Общества русских врачей в память Н. И. Пирогова. — К., 1896. — С. 122, 125–126; *Канализация Киева, 1894–1994 гг.* — С. 15.

⁴⁸ *Моргулев М.* Канализация города Киева и принципы ее сооружения. — К., 1899. — С. 1.

санітарно-епідеміологічного становища свого міста. Зрештою в 1909 р. всі підприємства Київського акціонерного товариства каналізації були викуплені містом за 1 млн руб. і стали його власністю, якими завідувала спеціально обрана комісія. А вже до кінця наступного року було завершено у цілому спорудження нової каналізації (сума витрат із міського бюджету становила 1 млн 853 тис. руб., а протяжність каналізаційної мережі збільшилась удвічі — до 151,2 км). Як зазначалося в тогочасному друкованому огляді діяльності Київського міського правління, “після рішення експертної комісії відпало питання про нову концесію. Дума вирішила будувати нову каналізацію за міські кошти [...] У фінансовому питанні пропозицію контрагента можна розглядати як вочевидь збиткову для міста, що веде виключно до збагачення концесіонера за рахунок обивателів Києва, а у санітарному плані як небезпечну, завдяки тому, що інтереси міста й концесіонера по суті протилежні [...] головне санітарне завдання думи виконано — все місто на теперішній час каналізоване”⁴⁹.

Таким чином, на межі століть Київ забезпечувався водопровідною водою дніпровського й артезіанського походження та мав централізовану каналізацію. Завдяки топографічним умовам розташування окремих районів міста було не вигідно піднімати всю воду, яку споживав весь Київ, на висоту, необхідну для забезпечення горішніх його частин. Тому міську територію було поділено спочатку на три, а з 1907 р. — на чотири окремих зони водопостачання. Кожна із них мала свій незалежний водогін⁵⁰.

Із роками об’єми водогінної дніпровської води на противагу артезіанській становили дедалі меншу частку. І коли в 1907–1908 рр. Києвом прокотилася епідемія холери, міське правління як протиепідемічний захід визнало за необхідне повністю закрити водоприймальні оголовки на Дніпрі, тим самим підвівши ризику під ідеєю річкового водозабезпечення. Кияни відтоді почали вживати тільки артезіанську воду. Водночас, підтримуючи ідею муніципалізації підприємств, особливо соціальної інфраструктури, дедалі гучніше лунали пропозиції про достроковий викуп містом водогону. Навіть директор правління Товариства водопостачання Д. С. Марголін наголошував, що водопровід і каналізація настільки тісно поєднані між собою технологічно, що у своєму подальшому розвитку повинні постійно узгоджуватися, а отже мають бути в одних руках. Наприкінці 1914 р. київське водопровідне господарство було викуплене містом в акціонерів за 3 млн

⁴⁹ Обзор деятельности Киевской городской думы за четырёхлетие: 1906–1910 гг. Изд. группы гласных думы. — К., 1910. — С. 33–35, 38.

⁵⁰ Данилов Ф. А. Указ. соч. — С. 31.

777 тис. руб.⁵¹ Із того часу міське самоврядування самостійно почало розв'язувати всі проблеми водопостачання.

На відміну від Києва у Харкові спорудження систем водопостачання і каналізації мала свою специфіку, про яку коротко згадувалося вище: при впровадженні важливих об'єктів соціальної інфраструктури тут не обійшлося без серйозних конфліктів між підприємцями й міською владою. Доволі часто вирішальну роль у розбіжностях між сторонами відігравали різні уявлення про обсяг та вартість послуг. До того ж через брак досвіду додавалися нерішучі, а часом і суперечливі дії самих міських правлїн, адже ділові стосунки з незалежними підприємцями спершу аж ніяк не були повсякденною справою для міського самоврядування.

Попри те, що Харків уже в останній чверті XIX ст. був одним із найбільших торгово-промислових міст, він залишався великим провінційним осередком із відсталим міським господарством, нерозвиненою соціальною інфраструктурою й незадовільними санітарно-гігієнічними умовами. Найбільші незручності для харків'ян створювали неякісна вода, епідемії та непролазна грязюка (особливо в осінньо-весняний період), які були супутниками урбанізаційного росту і промислового розвитку міста. Як писав у 1880 р. професор місцевого університету А. П. Шимков, «Харків — надзвичайно брудне місто, у вологу пору року його мошені вулиці вкриті товстим шаром грязюки, а решту, яких більше половини, зовсім проїхати неможливо; площі посеред міста, у найбільш людній його частині, у цей час більше схожі на клоаки [...] Як тільки починається суха пора року, великі резервуари грязюки перетворюються на гігантські хмари пилюки, котра за найменшого вітру забиває очі навіть на вимощених бруківкою вулицях; подвір'я у цей час мають зовні більш пристойний вигляд [...] зате до небагатьох із них у центрі міста можна ввійти, не задихаючись він смороду»⁵². Заради об'єктивності слід зазначити, що на такий стан справ впливали, поряд із відсутністю каналізації, географічне положення та гідрогеологія міста.

Не менше докучала харків'янам неякісна питна вода, а тому вже в 1840-х рр. у Харкові робилися перші спроби зі створення централізованого водогону. Зокрема наприкінці 1830-х рр. перед від'їздом із міста викладач французької мови і літератури А. А. Борель пожертвував 15 тис. руб. для спорудження водогону, в вже 1846 р. місцеве купецтво, напередодні 200-ліття заснування міста, організувало для цієї справи збір коштів упро-

⁵¹ Водопостачання Києва, 1872–1997 рр. — С. 67–68, 74; Обзор деятельности Киевской городской думы за четырёхлетие: 1906–1910 гг. — С. 39.

⁵² Цит. за: *Абрамович И. А.* Указ. соч. — С. 8.

довж двох років у вигляді обкладення податком (0,5%) нерухомого майна домогосподарств Харкова⁵³.

До середини 1860-х рр., коли водопровідне питання було передане у відання думи, фонд налічував 25 тис. руб. Створена 1864 р. комісія, бажаючи обійтись без послуг приватного капіталу, звернулася з закликом до харків'ян у сподіванні, “що серед громадськості міста знайдуться люди, які [...] спільно з комісією візьмуть матеріальну участь у спорудженні водогону, і тим самим доведуть, що в нас є й бажання, і вміння довести свою громадську справу до успішного завершення без сторонньої допомоги”⁵⁴. Проте відчутних зрушень так і не сталося.

Наприкінці 1860-х рр. наступна комісія намагалася пробудити “дух приватного підприємництва”, але без якихось успіхів. Так, 19 березня 1869 р. місто підписало контракт на спорудження і експлуатацію мережі водопостачання з петербурзькою фірмою “Задлер та Арманд”. Обрана на основі Міського положення 1870 р. нова дума розірвала цю угоду, адже термін будівництва минув без жодних помітних ознак просування вперед у цій справі. Натомість у грудні 1872 р. були обрані технічна й фінансова комісії для розробки даних для будівництва водогону та складання проекту контракту⁵⁵.

Зрештою дума ухвалила план облаштування водогону концесійним способом. У березні 1878 р. міська влада надала на 45 років ексклюзивні права на спорудження за власний кошт та вільну від оподаткування експлуатацію системи водопостачання Харкова іноземним підприємцям О. К. Рейсу та К. К. Діллю (після закінчення цього терміну все майно підприємства переходило у власність міста). Водогін мав забезпечувати громадських і приватних споживачів 6 млн літрів води щодоби. Договір додатково передбачав зобов'язання підприємців зі створення підземних резервів питної води на Холодній Горі місткістю близько 1 млн літрів⁵⁶. Водопровідне товариство вклалося у трирічний термін, і вже 20 грудня 1880 р. водогінною системою пішла вода. Виявилось, що приватне товариство навіть достроково виконало замовлення, а тому гарантувало собі право на виконання наступних робіт⁵⁷.

Відкриття водогону було призначене на 1 липня 1881 р. Однак відмова міської думи прийняти об'єкт в експлуатацію, який мав забезпечити водою 85 тис. осіб, з огляду на технічні погрішності, спричинила двадцятирічну

⁵³ Харьков. Справочник по городскому общественному управлению. Изд. стат. отдела Харьковского городского управления. — Х., 1913. — С. 36.

⁵⁴ Багалеї Д. И., Миллер Д. П. Указ. соч. — С. 372.

⁵⁵ Харьковский водопровод // Современное хозяйство города Харькова (1910–1913). — Вып. 1. — Х., 1914. — С. 148–149.

⁵⁶ Детально про договір див.: Багалеї Д. И., Миллер Д. П. Указ. соч. — С. 393–394.

⁵⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 1191, оп. 1, спр. 356, арк. 8.

судову тяганину між містом та підприємством. Щоправда, після юридичних процедур водопостачання в головних районах Харкова було визнане відкритим із 17 липня 1881 р., однак протистояння щодо власності на воду та питання контролю її подачі лише розпочалося. Власники концесії звернулися по захист своїх прав, передбачених у договорах, до суду, і в підсумку 1887 р. отримали юридичний висновок про те, що вони у змозі надати 13,2 млн літрів води, яка відповідає передбаченій договором якості. Оскільки місто спочатку не оскаржило рішення суду, воно набуло чинності й зумовило виникнення чималих штрафних санкцій — 281,5 тис. руб. Зустрічний позов, поданий міським управлінням Харкова пізніше, не мав успіху. Коли ж Сенат скасував рішення палати окружного суду, місто спізнилося з висуненням вимоги про повернення суми. Більше того, унаслідок подальших скарг підприємців місто втратило ще чимало грошей. Після безуспішних спроб урегулювати справу адміністративним шляхом, лише в 1901 р. було винесене остаточне судове рішення у суперечці між обома сторонами процесу, згідно з яким вони відмовлялися від взаємних позовів і спорів. Після сплати 1,25 млн руб. відступних в облігаціях Товариству водопостачання, місто в березні 1904 р. нарешті відкупилося від багатостраждального договору та стало власником водогону⁵⁸.

Із цього часу міське правління завідувало водопостачанням і здійснювало подальші роботи з удосконалення й розширення водогону, який був доволі прибутковим підприємством, на що вказують такі цифри: до 1910 р. викуплений водопровід давав місту щорічно близько 50 тис. руб. чистого прибутку, того року він становив 74 тис., а вже 1914 р. — 112,6 тис. руб. Прибуток міг би бути набагато більшим, якби не юридична тяганина між харківською міською громадою й підприємцями у “війні за воду” впродовж двох десятиліть, що позначилося на протяжності водогону (на 1913 р. становила 82 км). До мережі водопостачання було підключено 2043 абонента, а для решти харків’ян — облаштовано 32 критих колонки в різних частинах міста⁵⁹.

У порівнянні з іншими великими містами Російської імперії Харків опинився далеко позаду у споживанні води на душу населення. На 1913 р. добова потужність місцевого водогону дорівнювала 7,5 млн літрів, що було майже у три рази менше потрібної кількості води (жителів міста налічувалося 240 тис. осіб). Так, добове споживання питної води в перерахунку на душу населення в той час становило: Харків — 24 літри, Київ — 60, Варшава — 72, Одеса — 75,6, Москва — 84, а Санкт-Петербург — аж 144 літри

⁵⁸ Харьковский водопровод. — С. 150–151.

⁵⁹ Харьков. Справочник по городскому общественному управлению. — С. 39; Антонов А. Л., Маслийчук В. Л., Парамонов А. Ф. Указ. соч. — С. 159.

(розрахунковою цифрою витрати води на 1 жителя було прийнято 84 літри)⁶⁰.

Утім сама система водопостачання аж ніяк не забезпечувала замкненого циклу споживання води в місті, адже неминучими були стоки. У Харкові міська влада серйозно взялася за проблему побудови каналізації лише в перші роки нового століття, хоча ще з 1880-х рр. професура, лікарі та інженери аргументовано вказували на невідкладність реалізації такого проекту, у тому числі на шпальтах місцевої преси. Долучився до цієї дискусії також і харківський міський голова І. Т. Голенищев-Кутузов (1893–1900). Відомо, що він був ошадливим господарником, котрий керувався принципом — власник завжди буде більше та краще дбати про своє майно, ніж орендар (був соратником відомого гірничопромисловця О. К. Алчевського, засновником банківських установ, ініціатором першого випуску міської позики). Виступивши в газеті “Южный край” із детальним повідомленням про досвід побудови каналізації в Берліні, він зазначив, що за аналогією з німецькою столицею вартість каналізації Харкова має становити близько 3 млн руб. “Безсумнівно, блага каналізації і полів зрошення незрівнянні та перероджують фізіономію міста. Одне, над чим треба задуматися, це дорожнеча як належного облаштування, так і експлуатації, але здоров’я людей, вигоди життя й упорядкування міста слугували серйозним стимулом для того, щоб міські правління багатьох західноєвропейських міст спромоглися на ці великі затрати”⁶¹.

Подорожі професорів університету та міських лікарів до західноєвропейських мегаполісів стали, зрештою, головним поштовхом до початку проектних робіт. Тільки 1907 р. Харківська дума обрала комісію, що мала взятися за розробку проекту каналізації. Лише її новому складу, обраному в 1910 р., судилося зробити більш рішучі кроки. 26 травня наступного року дума одноголосно затвердила проект каналізації, а загальний кошторис витрат на її спорудження склав 5 млн руб., які передбачалося отримати у вигляді державної позики⁶².

Роботи зі спорудження харківської каналізації за проектом і під керівництвом інженера Д. С. Черкеса, який до того брав участь у спорудженні каналізації й водогону в Ялті, розпочалися восени 1911 р. На момент офіційного її відкриття — 20 серпня 1914 р. — загальна протяжність мереж і колекторів становила 49 км, а число приєднаних домоволодінь — 85. Каналізацію спроектували за роздільною системою, тобто облаштування двох самостійних водостоків — відведення побутових і промислових вод

⁶⁰ Харьков. Справочник по городскому общественному управлению. — С. 40–41.

⁶¹ Южный край. — 1897. — 11 ноября. — С. 2.

⁶² Городская канализация // Современное хозяйство города Харькова (1910–1913). — Вып. 1. — X., 1914. — С. 99, 103, 104–105.

здійснювалося окремо від дощових стічних вод (саме ж місто поділялося на три райони з окремими каналізаційними басейнами). Біологічно очищена вода мала скидатися до річки Лопань (систему розрахували на обслуговування 600 тис. осіб; такої кількості населення, як передбачали автори проекту, місто мало досягнути в 1950 р.). Для очищення води було використано кращі тогочасні наукові досягнення, коли за допомогою спеціальних фільтрів, а також шляхом додавання “штучних біологічних речовин”, вода очищала перед скиданням у Лопань. Таким чином, автори першого проекту харківської каналізації, вивчивши передовий зарубіжний і вітчизняний досвід, побудували одну з найкращих у Російській імперії каналізаційну систему, до складу якої ввійшли різні прогресивні як на той час очисні споруди. Вони збереглися до початку 1960-х рр. і практично були музеєм очисної техніки початку XX ст.⁶³

У Житомирі, адміністративному центрі Волинської губернії, водогін з’явився завдяки зусиллям міської громади доволі пізно — у 1898 р. (забезпечував місто водою з розташованої поблизу річки Тетерів)⁶⁴. Губернський центр мав неабиякі проблеми з забезпеченням населення питною водою та створенням для нього належних санітарно-гігієнічних умов. Та все ж у протоколах засідань міської думи, у публікаціях місцевих газет простежуються неодноразові пропозиції міської управи, а також окремих місцевих та іноземних підприємців, спрямовані на реалізацію найважливіших інфраструктурних проектів, і насамперед спорудження водогону (оголошувалися конкурси, подавалися проекти із водопостачання міста)⁶⁵. Зокрема у квітні 1887 р. міський голова поінформував київського генерал-губернатора про укладення попереднього договору з фірмою “Черепов і К^о” та водночас про те, що надійшли також ще дві пропозиції від підприємців із Санкт-Петербурга й Лілля (Франція)⁶⁶. Пізніше були ще проекти, але вони з фінансових, технічних або інших причин не влаштували міську владу.

Із початком 1890-х рр. перемовини з підрядними будівельними організаціями, зокрема щодо вартості спорудження та експлуатації системи водопостачання, здійснювала заснована при Житомирській міській думі комісія з облаштування водогону, електричного освітлення та трамваю на кінній тязі у складі гласних та фахівців (була створена в 1891–1892 рр.)⁶⁷. Після тривалих обговорень та експертних висновків міська дума схвалила у квітні 1894 р.

⁶³ Харьков. Справочник по городскому общественному управлению. — С. 41, 43; Абрамович И. А. Указ. соч. — С. 18, 24, 26.

⁶⁴ Данилов Ф. А. Указ. соч. — С. 151.

⁶⁵ ЦДАК України, ф. 442, оп. 103, спр. 16, арк. 58.

⁶⁶ Лінднер Р. Вказ. праця. — С. 320.

⁶⁷ Див.: Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської області), ф. 62, оп. 1-дод., спр. 33, арк. 1–165.

поданий на розгляд проект київського технічного бюро “Співробітник”, який передбачав будівництво водопровідних мереж, насосної станції з фільтрами на лівому березі Тетерева та водонапірної вежі (оцінювався в 200 тис. руб.)⁶⁸.

Для втілення у життя проекту міська управа відмовилася від залучення на концесійних засадах приватного капіталу. Було випущено дві облігаційних позики на суму 200 тис. руб. і 155 тис. руб., реалізація яких дозволила міській думі успішно завершити всі роботи. До того ж міська влада розраховувала, що з часом, коли позика буде повністю погашена, до міської скарбниці надходитимуть чималі прибутки від експлуатації водогону⁶⁹.

Зрештою 30 січня 1897 р. Житомирська міська управа уклала контракт на будівництві водогону із головним підрядником, варшавським інженером П. С. Држевецьким, пропозиція якого виявилася найоптимальнішою. Він не тільки запропонував найдешевший кошторис, а й доповнив проект слушними пропозиціями. Уже за рік комісія прийняла в підрядника основну споруду насосної станції на березі Тетерева та водогін, що проліг по центральних вулицях до водонапірної вежі. Щоправда довжина перших водопровідних магістралей була незначною — 2,34 км, але прокласти їх у центрі міста було непросто. П. С. Држевецькому довелося працювати відповідно до чітко прописаних у контракті вимог міської управи, які зобов’язували швидко відновлювати зруйновані під час земляних робіт тротуари і шляхи, завдавати мінімальних незручностей для жителів вулиць, котрими прокладався водогін⁷⁰.

На початку 1898 р. відбулися успішні випробування водопровідних кранів, коли “вода біла фонтаном, але була дуже брудною”⁷¹, адже не працювали очисні фільтри. Зрештою 12 травня того ж року житомирський водогін почав повноцінно працювати. Утім навіть система розширеного водопостачання, яку, зрештою, було запущено в експлуатацію 1903 р., могла забезпечити житомирян лише половиною необхідного об’єму води. До того ж водогін до 1910 р. був збитковим. Та й частка міських садиб, які користувалися його послугами, не перевищувала 7% усіх користувачів (280 абонентів)⁷². Слід зауважити, що при реалізації нового муніципального підприємства комерційного характеру житомирська міська влада хоча й проявила принциповий і сумлінний підхід до підбору підрядника, підписання контракту з ним та чіткого контролю за ходом його виконання, утім їй ще не

⁶⁸ Мокрицький Г. Водопровід Житомира: 100 років історії. — С. 17.

⁶⁹ Прищепя О. П. Водопостачання та нові види зв’язку у міському господарстві Волині... — С. 323.

⁷⁰ Мокрицький Г. Вказ. праця. — С. 21–22.

⁷¹ Вольнь. — 1897. — 8 февраля. — С. 2.

⁷² Данилов Ф. А. Указ. соч. — С. 152.

вистачало того підприємницького хисту й бажання швидко та якісно розвивати нову справу, отримуючи від неї якомога більше прибутків.

Узагалі однією з головних причин повільного розширення та технічного вдосконалення водогонів у тих населених пунктах, де вони існували, була обмеженість фінансових можливостей міст. Водночас колодязі та відкриті водойми й надалі залишалися безкоштовним джерелом води і продовжували користуватися попитом серед містян. Зі свого боку інституції самоврядування, керуючись міркуваннями санітарно-гігієнічного та фінансового характеру, як правило, ігнорували вимоги мешканців щодо поліпшення традиційних засобів водопостачання — колодязів, мотивуючи це зосередженістю на розширенні мережі водогону⁷³.

Так, Чернігів, попре вигідне розташування на берегах двох річок, наприкінці XIX ст. мав чималі проблеми щодо забезпечення мешканців якісною питною водою, адже в колодязях, а їх у ті часи в місті налічувалося всього 14, тільки в 5 була якісна вода. Поряд із цим багато жителів Чернігова користувалися водою з р. Стрижень.

Особлива скрута виникала під час пожеж, коли необхідну для їх гасіння воду доводилося підвозити на велику відстань у діжках. А тому 14 лютого 1872 р. на засіданні міської думи було прийняте рішення звернутися до МВС із проханням надати Чернігову 3 тис. руб. на попередні пошукові роботи з облаштування водогону. Міністерство відмовило, запропонувавши звернутися до приватних осіб. Переговори з цього питання тривали більше двох років і тільки у квітні 1875 р. дума підписала контракт зі шведським інженером Лаурелем, згідно з яким останній узяв на себе зобов'язання впродовж двох років побудувати водогін від р. Десна на умовах його експлуатації 50 років. Але справа не зрушила з місця, оскільки Лаурель виявився неспроможним виконати взяті на себе зобов'язання. Дума знову звернулася з проханням до уряду, який на цей раз її вимоги задовольнив — МВС виділило Чернігову 25 тис. руб.⁷⁴.

1875 р. у верхів'ях р. Стрижень, в Ялівщині, було пробито артезіанську свердловину, з якої воду почали підвозити до міста створеним тоді ж водним обозом, що давало можливість забезпечити мешканців не річковою, а більш якісною питною водою. Утім, згідно з проектом водогону, складеним Київським товариством водопостачання, воду планувалося, як і раніше, подавати з Десни. Але Чернігівська дума, заручившись підтримкою Київського відділення Імператорського технічного товариства, пропонувала інший варіант. На підставі висновків фахівців цієї наукової установи, 4 липня 1879 р. було

⁷³ Чорний Д. М. Вказ. праця. — С. 186.

⁷⁴ Руденко В. Водопостачання у Чернігові [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.gorod.cn.ua/print/city_622.html

ухвалено остаточне рішення заповнювати чернігівський водогін із джерел, відкритих в Ялівщині.

Перший етап будівельних робіт був завершений у 1883 р., коли об'лаштували два колодязі та водокачку. Воду почали подавати в міську мережу по залізній трубі. У 1892 р. розпочався другий етап будівництва чернігівського водогону, коли було вирішено два головних питання — поліпшення якості води та спорудження водонапірної вежі, введення в експлуатацію якої відбулося в листопаді 1898 р., після того, як МВС відшкодувало на її зведення 28 тис. руб. Тоді ж в Ялівщині пробурили ще два артезіанських колодязя та спорудили машинну залу, а загальна довжина водогінних магістралей сягла 6 км⁷⁵.

До початку ХХ ст. у Чернігові артезіанською водою забезпечувалися мешканці 11 міських вулиць, але навіть напередодні Першої світової війни водовозна команда продовжувала виконувати дуже важливу функцію, забезпечуючи водою мешканців багатьох, особливо віддалених від центра, вулиць по 25 коп. за 100 відер. Кількість її абонентів, зокрема в 1908 р., становила 1508 осіб, тобто майже втричі більше, ніж користувачів водогону. Так, до 1913 р. водопровід було підведено до 552 з 2836 будинків Чернігова — переважно домовласникам центральної частини міста⁷⁶.

Будівництво перших споруд та прокладання трубопроводів водогону обійшлося чернігівському міському самоврядуванню у чималу суму — більше 200 тис. руб. До того ж його утримання, забезпечення заробітною платнею працівників водогінної мережі повністю покладалися на місцевий бюджет. І все ж чернігівська влада продовжувала працювати далі в напрямі розбудови та поліпшення роботи міського водогону. Так, 9 жовтня 1913 р. на засіданні думи розглядалося питання про його продовження до всіх міських околиць⁷⁷.

Не зважаючи на певні труднощі, позиція міської влади Чернігова у цьому питанні була продуманою, адже дума вважала водогін “найважливішою для здоров’я населення спорудою”⁷⁸, керуючись при цьому не комерційними міркуваннями, а соціальною значимістю об’єкту. Зокрема в огляді діяльності міського управління за 1905–1909 рр. не без пафосу зазначалося: “Водогін спричинив чималу заборгованість міста й не дає значних прибутків, але він рятує населення від холери, тифу, пожеж і несе здоров’я та вигоди, сприяє

⁷⁵ Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления за четырехлетие: 1901–1905 гг. — Чернигов, 1905. — С. 60–61.

⁷⁶ *Остряк А., Аскерова Л.* Чернігів у ХІХ — на початку ХХ ст.: формування міського середовища. — С. 7.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления за четырехлетие: 1905–1909 гг. — Чернигов, 1909. — С. 56.

рослинництву, що разом ставить м. Чернігів у вигідне становище порівняно з Санкт-Петербургом і Києвом та багатьма поволзькими містами⁷⁹.

У Полтаві питання будівництва водогону для забезпечення населення достатньою кількістю якісної й дешевої води не раз порушувалося громадською впродовж 1880 — першої половини 1890-х рр. Але через відсутність коштів зрушень у цій справі тривалий час не відбувалося. Основні клопоти з проектування, фінансування та спорудження водопроводу взяла на себе міська дума, яка в першу чергу підготувала відповідну документацію на дозвіл облігаційної позики. На початку січня 1898 р. міський голова В. П. Трегубов у Санкт-Петербурзі спочатку зустрівся з міністром внутрішніх справ І. Я. Горемікіним, який схвалив ідею полтавців і обіцяв своє сприяння у цій справі, а потім із міністром фінансів С. Ю. Вітте, котрий теж запевнив В. П. Трегубова в позитивному для Полтави вирішенні питання надання облігаційної позики для спорудження водогону в розмірі 300 тис. руб. (дозвіл було отримано вже наприкінці лютого)⁸⁰.

Оскільки умови позики були вигідними для власників облігацій і, до того ж, платоспроможність міської думи гарантувалася нерухомим майном, кошти для будівництва водогону зібрали за короткий термін, що дозволило забезпечити надійне фінансування всіх робіт, пов'язаних з його спорудженням. 1 грудня 1898 р. на засіданні Полтавської міської думи було розглянуто остаточний проект і кошторис водопроводу, складений інженером-технологом Б. Ф. Рафальським. Тип водогону визначався як “господарсько-протипожежний”. А вже у січні наступного року завершилося буріння артезіанської свердловини біля підніжжя Паняньської гори на глибині 279 м.

Урочисте відкриття полтавського міського комунального водопроводу відбулося в листопаді 1900 р. Це була одна з визначних подій в історії міста на межі двох століть. Того дня сотні полтавців зібралися біля приміщення міського театру, з балкона якого їх вітали гласні міської думи, представники громадськості. В. Г. Короленко у своєму виступі наголосив на колосальному значенні міської громади в розв'язанні багатьох проблем розвитку Полтави⁸¹.

Завдяки спорудженню водогону та частина населення міста, яка мала змогу користуватися його послугами, уже в перші дні його експлуатації отримала можливість щодоби споживати 70–80 тис. відер якісної артезіанської води. Наявність міського водопроводу, за умови доведення його потужності до проектної, відкривала значні перспективи щодо економічного й соціального розвитку Полтави: забезпечення водою промислових та інших

⁷⁹ Там же. — С. 60.

⁸⁰ Єрмак О. Історія обласного державного підприємства “Полтававодоканал”. — С. 40–42.

⁸¹ Там само. — С. 44, 48, 55.

підприємств і установ, поліпшення санітарно-гігієнічних умов життя мешканців.

На будівництво та устаткування водогону в Полтаві впродовж 1899–1900 рр. з 300 тис. руб. водопровідної позики було витрачено 215 тис. руб. Ще близько 57 тис. руб. міська дума планувала витратити на завершення обладнання водозабірної станції необхідними агрегатами парових машин і насосів із тим, щоб забезпечити запроєктовану потужність водопроводу⁸². Зрештою до 1903 р. всі роботи зі спорудження водогінної мережі в Полтаві було закінчено (витрати в підсумку склали 279,7 тис. руб.), а число абонентів становило 233. Уже невдовзі, у 1907–1909 рр., міська влада її розширила, у результаті чого половина полтавців користувалася водою безпосередньо з водогінної мережі⁸³.

Натомість у Рівному ситуація з будівництвом водогону виявилася протилежною. Особливо гострою відчувалася небезпека, яку приховували у собі незахищені від пожеж дерев'яні будинки. Однак відсутність коштів у міському бюджеті стала на заваді будівництва та експлуатації водопровідної мережі. Водночас зацікавленість у її спорудженні виявляв власник міста — князь С. Любомирський, котрий сподівався мати з експлуатації цього об'єкту постійний прибуток. Власники міст мали право займатися за власною ініціативою їх благоустроєм, хоча, згідно з урядовим розпорядженням, цей обов'язок покладався на міські громадські органи⁸⁴.

Ще 1896 р. С. Любомирський звернувся до губернського правління з клопотанням про дозвіл на спорудження в Рівному водопроводу протяжністю 14 км. Утім проект на початку ХХ ст. не вдалося реалізувати, адже вся попередня історія водопостачання міста була наслідком конфлікту інтересів, які існували між його приватним власником та міським правлінням, і це стало однією з причин того, що до кінця 1920-х рр. будівництво водопроводу в Рівному так і не розпочалося⁸⁵. Натомість після спорудження житомирського водогону саме тут, уперше на Волині, було збудовано в 1904 р. парову водокачку, яка стала першим комунальним об'єктом у Рівному, що перебував безпосередньо у власності міської влади. До того в передмісті Воля було лише декілька колодязів, які постачали для міста питну воду. Як зазначає дослідниця історії міських поселень Волині О. П. Прищепа, жителі решти центрів цього краю на початку ХХ ст. «продовжували користуватися

⁸² Объяснительная записка к отчету Полтавской городской управы за 1900 год. — Полтава, 1901. — С. 30, 31.

⁸³ Данилов Ф.А. Указ. соч. — С. 116.

⁸⁴ ПСЗ РИ. — Собр. 2-е. — СПб., 1877. — Т. L. — Отд. 1-е. — 1875. — № 54 640. — С. 462.

⁸⁵ Карауш А. З. Історії Рівненського водопроводу (1896–1970) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://vodarivne.com/ua/istorichna_dovidka_1

звичайними колодязями, чи то артезіанськими, або споживати воду з річок»⁸⁶.

Отже розбудова міської інфраструктури в Україні, і, зокрема, систем водопостачання та водовідведення, зумовлювалася насамперед соціально-економічними процесами, що їх неабияк прискорили реформи 1860–1870-х рр. Найбільш активно модернізація відбувалася в 1890-х рр. та на початку XX ст., коли поліпшилося фінансове становище міст, що дозволяло дедалі більшу частку місцевого бюджету спрямовувати на розвиток міського господарства та соціально-культурної сфери. Особливо з початком нового століття все більше правлінь міст долучалися до модернізації підпорядкованих їм галузей господарства і, насамперед, це стосувалося тих центрів, які демонстрували високі показники торговельно-промислової активності. Саме у великих містах уперше у світ повсякденного життя ввійшли, серед іншого, централізоване водопостачання й каналізація. Вони з'являлися завдяки співпраці міських правлінь із місцевими й іноземними підприємцями за координації з органами державної влади та, звісно ж, залежали від готовності їх до інвестицій.

Важливе місце в діяльності міського самоврядування не випадково відводилося модернізації однієї з найважливіших галузей міського господарства — водопостачанню й водовідведенню, і зокрема спорудженню централізованих водогонів та каналізації, наявність яких та їх розгалуженість характеризували рівень благоустрою того чи іншого населеного пункту, пожежну й санітарно-епідемічну безпеку, у цілому культуру населення. Як було з'ясовано, до 1917 р. завдяки зусиллям самоврядних інституцій та підприємницькій активності у 33 містах було споруджено централізовані водогони та всього у 7 з них — каналізацію. Особливо це стосувалося найбільших міських осередків, мешканці яких в умовах інтенсивної урбанізації та промислового розвитку реально відчували необхідність і навіть закономірність користування в повсякденному житті такими об'єктами. Звичайно, цього було замало, особливо це стосувалося більш фінансово затратної у спорудженні й експлуатації каналізації, утім сам процес активізації на початку XX ст. міських правлінь у розвитку мережі таких об'єктів вказував на незаперечне майже повсюдно розуміння міською владою та місцевими громадами у вагомості їх функціонування та безсумнівної користі. Адже наявність такої інфраструктури цивілізувала місто, особливо це стосувалося промислових, покращувала комфортність життя містян.

Доволі часто підприємницька активність у будівництві централізованих водогонів та каналізації розгорталася на тлі процесів комунікації, не позбавлених суперечностей і конфліктів із міською владою та державними

⁸⁶ Прищепя О. П. Міста Волині у другій половині XIX — на початку XX ст. — С. 187.

установами. До того ж зростаюча вага правових важелів і договірних гарантій суперечила постійному контролю та численним обмеженням із боку будь-якої влади. Альтернативою підприємницькій ініціативі в розбудові міського простору, завдяки своїй ефективності, став муніципальний спосіб заснування об'єктів інфраструктури. На початку ХХ ст. яскраві приклади успішної реалізації вищезазначених міських проектів саме таким способом, як ми пересвідчилися, продемонстрували чимало міських органів самоврядування.

REFERENCES

1. Abramovich, I. A. (1997). *Kanalizacija goroda Har'kova (1912–1980 gg.): opyt proektirovanija i stroitel'stva*. Kharkiv. [in Ukrainian].
2. Antonov, A. L., Maslijchuk, V. L., & Paramonov, A. F. (2004). *Istorija Har'kovskogo gorodskogo samoupravlenija. 1654–1917*. Kharkiv. [in Ukrainian].
3. Bagalej, D. I., & Miller, D. P. (1993). *Istorija goroda Har'kova za 250 let ego sushhestvovanija (s 1655-go po 1905 god) (Vol.2)*. Kharkiv. [in Ukrainian].
4. Bolebrukha, A. H. (Ed.). (2006). *Istoriia mista Dnipropetrovs'ka*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
5. Brikker, B. Ja., Goncharuk, P. S., & Kapkalo, L. P. (Comps.) (1976). *Dnepropetrovsku 200 let. 1776–1976. Sb. dokumentov i materialov*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Chornyj, D. M. (2007). *Po livyj bik Dnipra: problemy modernizatsii mist Ukrainy (kinets' XIX — pochatok XX st.)*. Kharkiv. [in Ukrainian].
7. Danilov, F. A. (1911). *Vodoprovody russkih gorodov: kratkoe opisanie, sostavlennoe po dannym, sobrannym v 1910 g. Postojannym bjuro russkih vodoprovodnyh siezdov*. Moskva. [in Russian].
8. Donik, O. M. (2004). *Rodyna Tereschenkiv v istorii dobrochynnosti*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Fal'kovskij, N. I. (1947). *Istorija vodosnabzhenija v Rossii*. Moskva, Leningrad. [in Russian].
10. Gnapovskij, V. A., & Gnapovskij, A. V. (2006). *Doroga k chistoj vode. Istorija Sumskogo vodoprovoda*. Sumy. [in Ukrainian].
11. Golovko, A. N., & Jarmysh, A. N. (1998). “Sdelal, chto mog...”. *Har'kovskij gorodskoj golova Aleksandr Konstantinovich Pogorelko*. Kharkiv. [in Ukrainian].
12. Karaush, A. Z. (n. d). *Istorii Rivnens'koho vodoprovodu (1896–1970)*. Retrieved from http://vodarivne.com/ua/istorichna_dovidka_1 [in Ukrainian].
13. Kobzar', V. V., & Kobzar', A. V. (Comps.) (2002). *Vodosnabzhenie i vodo-otvedenie: jenciklopedija*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Konstantinova, V. M. (2010). *Urbanizatsiia: pivdennoukrains'kyj vymir (1861–1904 roky)*. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
15. Kovalinskij, V. (2012). *Kievskie hroniki (V. II): Jubilei 2012*. Kyiv. [in Ukrainian].

16. Lindner, R. (2008). *Pidprijemtsi i misto v Ukraini: 1860–1914 rr. (Industrializatsiia i sotsial'na komunikatsiia na Pivdni Rosijs'koi imperii): per. z nim.* (V. I. Shved, Trans.). Kyiv; Donetsk. [in Ukrainian].
17. Mokryts'kyj, H. (1999). *Vodoprovod Zhytomyra: 100 rokiv istorii: ist.-kraiezn. iliustr. narys.* Zhytomyr. [in Ukrainian].
18. Ostrianko, A., & Askerova, L. (2012). Chernihiv u XIX — na pochatku XX st.: formuvannia mis'koho seredovyscha. *Kraieznavstvo*, 3, 5–19. [in Ukrainian].
19. Petimko, P. I., Carik, M. F., Kislenko, P. L., & Kobzar', V. V. (1994). *Kanalizacija Kieva, 1894–1994 gg.* Kyiv. [in Ukrainian].
20. Petimko, P. I., Tsarik, M. F., Kobzar, V. V., & Kyrychenko, O. I. (1997). *Vodopostachannia Kyieva, 1872–1997 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
21. Pryscheпа, O. P. (2004). Vodopostachannia ta novi vydy zv'iazku u mis'komu gospodarstvi Volyni v druhij polovyni XIX — na pochatku XX st. *Naukovi pratsi Kam'ianets'-Podil's'koho derzhavnoho universytetu: Istorychni nauky*, (13), 319–328. [in Ukrainian].
22. Pryscheпа, O. P. (2006). Novi tendentsii v rozvytku mis'koho gospodarstva Volyni (druha polovyna XIX — pochatok XX st.). *Naukovyj visnyk Chernivets'koho universytetu: Istoriiia. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny*, (323–324), 168–173. [in Ukrainian].
23. Pryscheпа, O. P. (2010). *Mista Volyni u druhij polovyni XIX — na pochatku XX st.* Rivne. [in Ukrainian].
24. Rudenok, V. (n. d). Vodopostachannia u Chernihovi. Retrieved from http://www.gorod.cn.ua/print/city_622.html [in Ukrainian].
25. Vodotyka, T. S. (2014). *Kul'tura pidprijemnytstva v mistakh Naddnyprians'koi Ukrainy (druha polovyna XIX — pochatok XX st.).* (Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
26. Yermak, O. (2000). *Istoriiia oblasnoho derzhavnoho pidprijemstva "Poltava-vodokanal"*. Poltava. [in Ukrainian].